

З матеріалів установчого З'їзду Народного Руху України

Михайло Брайчевський

ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Від Редакції: Михайло Брайчевський, видатний український археолог і історик, виголосив підчас установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, що відбувся у вересні 1989 р. у Києві, доповідь, присвячену окремим питанням розвитку української державности. Цю доповідь, п.н. «Співдоповідь Михайла Брайчевського (З Установчого з'їзду Руху)», видруковано в «Літературній Україні», ч. 41, 12 жовтня 1989 р.

З уваги на важливість поглядів Брайчевського на розвиток української державности починаючи від середньовічного періоду історії України до 20-ого століття, передруковуємо цю доповідь п.н. «Про українську державність». Зберігаємо правопис оригіналу.

* * *

Виникнення держави як однієї з форм соціальної організації визначається розвитком суспільної структурності; потребою в інституції, здатній рішуче протистояти зростанню ентропії з її тенденцією до одноманітності та хаосу. В цьому виявляє себе закономірність історичного поступу, властива для будь-якого народу.

У середині та другій половині XIX ст. на базі позитивістської концепції історичного процесу виникла думка про поділ народів на дві категорії: «державних», які спромоглися створити у себе політичну систему публічної влади, і «общинних», не здатних до державних форм суспільного життя, а відтак приречених існувати в умовах первісно-общинного ладу. Останні, як правило, ставали жертвою експансіонізму перших, схильних нав'язувати їм своє панування.

Східних слов'ян, у тому числі й українців, прагнули зарахувати до другої категорії, посиляючися на те, що всі форми державного устрою тут були принесені чужинцями — хозарами, норманнами, монголами; далі — поляками та росіянами, що раніше здужали стати на державний шлях еволюції. Тим увічнювалася теза про неминучість іноземного панування над нашим народом, переконання, що сам він неспроможний забезпечити собі власними силами нормального поступування — за умов все глибшого ускладнення соціальної структури, — а відтак іманентно потребує чийогось протекторату.

Звичайно, така історіософська концепція не має під собою жодного реального ґрунту. Посилання на історичний досвід не може вважатися за аргумент, а тим більше — його довільна інтерпретація. Політична доля

України справді виявилася надто драматичною. Наша країна протягом майже всієї своєї історії була офірою більш сильних сусідів. Але з цього аж ніяк не випливає, що наш народ не мав власної державності і мусив забезпечувати стабільність соціального розвитку за допомогою чужинців. Факт іноземного панування над Україною у післямонгольський час може засвідчити лише надзвичайно складну політичну ситуацію в Східній Європі, не більше.

Державна організація виникає на певній стадії соціального розвитку — при переході суспільства від первісно-общинного ладу до класової структури — рабовласництва чи феодалізму. Власне, завданням держави і є забезпечення нормальних стосунків між щойно сформованими антагоністичними класами. Реалізація тої місії потребує застосування санкціонованого насильства. Без цього суспільство ризикне перетворитися на сукупність ворожих елементів, що перебуватимуть постійно в стані «війни всіх проти всіх».

Отож і українська (ширше — східнослов'янська) державність зародилася в епоху визрівання у наших предків феодальної системи відносин (II–IX ст. н. е.). Важливою ланкою в тому процесі було Антське царство (II–VII ст.), яке об'єднало південну групу східнослов'янських племен. Воно було знищене аварською навалою, але причини, які викликали його до життя, не зникли, тому протягом VII–IX ст. сформувалася нова держава набагато масштабніша, — Київська Русь.

Сучасна наука вважає Київську Русь спільним коренем державності трьох східнослов'янських народів. Але не слід забувати, що основною територією її формування послужила Середня Наддніпрянина; білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припадає на першу половину XI ст. «Старший брат» виявився наймолодшим за віком — парадокс, що виглядає досить повчальним.

Київська держава загинула внаслідок монгольського нашествия. Але прямим спадкоємцем її було Українське королівство, створене Данилом Галицьким. Воно обіймало основний простір Лісостепу, Прип'ятське полісся, Прикарпаття, Поділля, Дністрянське пониззя, Волинь. В 60-ті роки XIV ст., однак, більша частина України, сплюндрована наїзниками, потрапила до складу Литовської Держави, в рамках якої зберігала досить широку політичну та економічну автономію. Київське велике князівство (яке можна б іменувати другим Українським королівством) в XV ст. було втіленням української державності. Ліквідація його 1471 року викликала глибокі зрушення в політичному становищі України.

В кінці XV ст. на широкий історичний кін виходить нова соціальна сила — козацтво. Запорозька Січ бере на себе функцію української державності і створює унікальну для середньовіччя політичну організацію — козацьку республіку з послідовно демократичним устроєм.

Люблінська унія 1569 р. докорінно змінила ситуацію в Східній Європі. Литва, а разом з нею Україна та Білорусь були поглинені шляхетською Польщею. Відтоді починається активна національно-визвольна боротьба проти магнатського панування. Раз у раз вона переростає в збройні кон-

флікти, (повстання К. Косинського, С. Наливайка, Я. Остряниці, Т. Грясила, П. Бута та ін.) і знаходить завершення в часи Хмельниччини. Внаслідок війни 1648-54 рр. козацька республіка виходить за географічні межі так зв. «Запорізьких вольностей» і, поширивши свою юрисдикцію на Волюсть, остаточно оформляється як демократична держава з республіканським методом правління (гетьманщина). Приєднання цієї держави до Росії, здійснене на основі широкої автономії, не відбилося істотно на її характері та соціальній природі.

Але протягом другої половини XVII і майже цілого XVIII ст. російський царизм уперто, крок за кроком вів наступ на суверенні права українського народу та його державність (Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., Андрусівське перемир'я 1667 р., Глухівські статті 1669 р. і т. д.). Аж ось у сімдесятих роках XVIII ст. розігрався фінал: 1774 року, зруйновано Запорозьку Січ — останній форпост української державності. На півтора століття Україна опинилася в становищі колоніальної країни — разом з численними іншими народами, що «на всіх язиках мовчали», «благоденствующи» під крильцем царату аж до 1917 р.

Відродження української державності почалося допіру після Лютневої революції 1917 р., коли у великих і малих містах збанкрутілої імперії замість царських установ почали виникати органи народоправства — ради. В тому числі й в Україні. 6 квітня на Всеукраїнському національному конгресі було створено Центральну Раду, як орган державного будівництва в масштабах цілої України. У складі Ради були Мала Рада, що зосереджувала законодавчу владу, і Генеральний Секретаріат — виконавчу.

В умовах загостреної класової боротьби новостворювані ради далеко не всі і не зразу стали на більшовицьку платформу. Петроградська, наприклад, протягом певного часу була в руках меншовиків та есерів. Так і Центральна Рада за своїм складом була буржуазною. Більшість в ній склали есери та есеки (соціал-демократи); значний вплив мали й ліберально-буржуазні партії (поступовці, соціалісти-федералісти та ін.).

На початку своєї діяльності Центральна Рада не ставила питання про відокремлення України від Росії, домагаючися лише політичної автономії та забезпечення національних інтересів українського народу (I універсал від 10. VI. 1917 р.). Розвиток революційних подій, однак, зумовив полівиння Центральної Ради, що знайшло відбиття в III універсалі (20. XI. 1917 р.). Цей акт проголосив ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, восьмигодинний робочий день, демократичні свободи (слова, друку, спілок та організацій, зборів і т. д., а також — утворення Української народної республіки (УНР). Нарешті IV універсал (9. I. 1918 р.) ствердив відокремлення України в незалежну державу.

Цей процес був нагло перерваний німецько-австрійською окупацією — відповідно до умов Брестського миру. Окупанти 29. IV. 1918 р. зігнали Центральну Раду і натомість створили маріонетковий уряд гетьмана П. Скоропадського. Після вигнання окупантів за межі країни Центральна Рада (в особі Директорії) відновила свою владу, але не здужала її втримати. Від того почалася агонія Центральної Ради, яка втратила довір'я на-роду.

Перемога була на боці Радянської влади. Ще в грудні 1917 р. на протигагу УНР був скликаний Перший всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові, який проголосив створення Української радянської республіки. В результаті громадянської війни, ускладненої іноземною інтервенцією, була утверджена Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР, пізніше — УРСР).

У грудні 1922 р. УСРР увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), об'єднавшись з Російською федерацією, Закавказькою федерацією та Білоруською республікою. Створення СРСР було урочисто проголошено Першим всесоюзним з'їздом Рад 30. XII. 1922 р.

Утворенню СРСР передувала гостра дискусія щодо принципів об'єднання та співвідношення компетенції загальносоюзних та республіканських органів влади. Й. Сталін відстоював принцип автономізації, що, по суті, означав ліквідацію державності усіх народів, які входили до складу СРСР. Українські лідери натомість висунули ідею конфедерації, відповідно до якої союзні республіки мали повністю зберегти свій суверенітет. У результаті дискусії було ухвалено середній варіант — федерацію рівноправних республік в єдиній союзній державі. Але Сталін не відмовився від своєї концепції і після смерті В. І. Леніна поступово впроваджував її в життя. Внаслідок того Україна (як і решта республік) втратила свої права, в кінцевому рахунку вони були зведені нанівець.

Перспективи української державності тісно пов'язані з дальшою долею Союзу РСР. У нас прийнято з проблемою радянської федерації зв'язувати лише національне питання. Тим часом не менш важливим є аспект державний: якою мірою утверджена Конституцією СРСР федерація здатна забезпечити політичний розвиток союзних республік.

Національне питання, проголошене в нашій країні розв'язаним навкі й остаточно, виявилось чи не найбільшчим і наповненим драматичними колізіями, що часом переростають у трагічні. Алма-Ата, Нагірний Карабах, Сумгаїт, Мінськ, Тбілісі, Фергана і т. д. наочно показали, що під не дуже надійним флером формально декларованої і бюрократично ствердженої ідилії приховані глибокі суперечності й конфлікти, що чекають лише на зовнішній поштовх.

Нині, здається, всім ясно, що союз республік, як він склався на останню чверть поточного століття, дуже далекий від ідеалу і потребує ґрунтовної перебудови. Поступове і наполегливе розширення прав загальносоюзних інституцій і відповідно — таке ж невмоліме обмеження прав республік перетворило замислену В. І. Леніним федерацію на фікцію, суспільні можливості якої дорівнюють нулю. Такою історико-політичною фікцією є, зокрема, українська державність, теоретично втілена в УРСР, а фактично позбавлена жодних реальних прерогатив перед нічим не стримуваним диктатом загальносоюзних відомств. Живовидячки існувати далі така ситуація не може: продовження і поглиблення національних (а по суті державних) конфліктів неминуче.

І справи не можуть зарадити часткові зміни, поточнення, удосконалення діючих політичних та правових настанов. Потрібний тотальний пере-

гляд наявної системи, по суті, відмова від звичної системи і конструювання нової, майбутньої моделі. Іншої альтернативи не бачимо.

Насамперед перед нами постає питання про життєвість, доцільність і необхідність подібної колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі. Колись цим колосом дуже пишалися і поважали його за величезне осягнення людства. Нині панує зовсім інша тональність. Історичний досвід показує, що найкращі умови матеріального життя демонструють якраз маленькі держави: Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Греція і т. д. Саме там маємо найвищий життєвий рівень. Та й досвід наших прибалтійських республік у період їхньої державної незалежності виглядає дуже повчальним. В період громадянської війни та іноземної інтервенції, коли перед народами нашої країни стояло питання бути чи не бути: зберегти свою відроджену в революційному вогні державність або впасти офірою імперіалістичних хижаків, проблема об'єднання сил була вирішальним аргументом на користь політичного та військового кооперування.

Але з тих пір чимало води збігло з євро-азійських річок. Розвалилася колоніальна система: колись загарбані народи — великі та маленькі — здобули незалежність. Теза, що тільки завдяки об'єднанню радянських республік в єдиний централізований Союз ми вистояли в ході світової війни, викликає застереження. Закономірно виникає питання: а чому ж не загинули і зберегли себе Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Албанія, Югославія, Фінляндія, Данія, Норвегія і т. д.? Навіть ті країни, що були союзниками Німеччини і програли війну, посівши місце на лаві переможених?

Після завершення війни ситуація змінилася докорінно. Вироблена система політичної безпеки та стабільності, репрезентована ООН та її інститутами, виключає насильницьку інкорпорацію дрібних країн великими і сильнішими. І якщо в наш час благополучно існують не лише традиційні малюки на кшталт Люксембургу, Андори чи Сан-Маріно, а й такі крихітки, як Острів Маврикія чи Барбадос, і ніхто їм не загрожує, і ніхто їх не збирається завойовувати, — то ж чому не можуть існувати, як цілком незалежні держави, Україна з її 50 млн. населення чи маленька Естонія? Чим 50-мільйонна Україна з її невичерпними ресурсами гірша від 50-мільйонної Англії, а 4-мільйонний Азербайджан — від 4-мільйонної Норвегії? Чому радянські республіки можуть існувати лише в умовах об'єднання і деспотичної централізації, утримуючи на своєму горбі гігантський паразитичний апарат загальносоюзних відомств, офіруючи свій державний суверенітет центральної юрисдикції та не маючи можливості розпоряджатися власними багатствами?

Можна твердити, що майже всі найсерйозніші і найпекучіші проблеми (економічні, екологічні, національні тощо) знаходять коріння в існуванні могутнього Центру — містичної потвори, що не має ані територіального, ані демографічного втілення — уособлення знівівнілої бюрократії, протиставленої і глибоко ворожої народним масам.

Нині ні для кого не є секретом необхідність розпуску сталінсько-брежнєвського Союзу і заміна його (якщо це буде визнано за доцільне) об'єд-

нанням незалежних держав, кожна з яких на свій розсуд має вирішувати проблеми власного державного устрою та напрямки політичної діяльності. За сьогоdnішньою термінологією йдеться про заміну федеративного устрою конфедерацією. Певний досвід подібної інтеграції вже нагромадило людство — починаючи від ООН і кінчаючи регіональними об'єднаннями на кшталт Європейської співдружності чи РЕВ.

Якщо буде визнано необхідність створення замість СРСР у його нинішньому вигляді новим об'єднанням на ґрунті повної добровільності і нічим не обмеженого суверенітету, то умовою *sine qua non* маємо визнати принципову неприпустимість існування не тільки «сильного», а й взагалі будь-якого центру. Не повинно бути Конституції СРСР. Не повинно бути загальносоюзного уряду. Не повинно бути загальносоюзних міністерств та відомств і т. д. Замість усього того потрібний лише один координаційний орган, створений на суворо паритетній основі.

Вважаємо, що лише на цьому шляху — на шляху справжнього відродження національної державності — ми зможемо нарешті вийти з тої кризи, до якої занурила нас горезвісна командно-адміністративна система з її гаслом «сильного» Центру.